

Економічна теорія

Валерій ГЕЄЦЬ

**МОДЕРНІЗАЦІЯ В СИСТЕМІ
«СУСПІЛЬСТВО – ДЕРЖАВА – ЕКОНОМІКА»**

Резюме

Проаналізовано спільне і суперечливе в суспільстві, державі та економіці на шляху модернізаційних перетворень і, відповідно до цього, визначено роль особистісно-людського фактора в їх трансформації. Розкрито вплив глобалізації на розвиток країни у взаємодії світового і національного. Обґрунтовано роль держави в єдності суспільного й особистісного, її здатність до організації та реалізації процесу використання ресурсів і накопичення знань у поєднанні моралі та розуму, у чому не можна обійтися без ефективного державного й суспільного контролю за процесами модернізації. Проаналізовано настрій населення щодо окремих складників суспільного устрою України.

Ключові слова

Модернізаційні перетворення, національні держави, постмодернізаційна модель, суспільна свідомість, знання, розум, моральність, людський капітал, соціальна держава, ступінь державної присутності, державний і суспільний контроль.

© Валерій Геєць, 2014.

Геєць Валерій, докт. екон. наук, професор, академік НАН України, Інститут економіки та прогнозування НАН України.

Класифікація за JEL: A13, P20.

(Продовження, початок у попередньому номері журналу)

Частина 2. Населення про суспільний устрій та роль держави

Проте, ставши на шлях ринкових реформ для мінімізації трансформаційних втрат, передбачалося формування соціальної держави, а суспільні установи, розвиваючись в умовах ринкової демократії та свободи, повинні були виступати як інститути певного характеру, які беруть на себе відповідальність за дотримання соціальних норм, дають змогу подолати негативізм індивідуалізації, що настає, котра часто мінімізує моральність у взаємодії суб'єктів, навіть незважаючи на високий ступінь освіченості населення країни, яке, відповідно до декларацій, дотримується ліберально-демократичних основ у суспільному устрої, а насправді орієнтується на сильну й ефективну державу з притаманною їй моральністю та освіченістю, хоча в дійсності замість соціальної в багатьох випадках сформувалася патерналістська держава, та ще й нерідко з олігархічною формою правління (табл. 1).

У процесах, що відбуваються, держава, насамперед соціальна, забезпечує функціонування економічних інститутів в інституційних рамках, а не лише вирішує завдання стосовно турботи про знедолених. Таким чином, у соціальній державі певною мірою долається, з одного боку, нерівність між людьми, яка, незважаючи ні на що, в умовах домінування неокласичної доктрини все ж поглиблюється через превалювання індивідуалізованої та часто аморальної поведінки, хоча, з іншого боку, нею забезпечується взаємодія інститутів, у стабільності яких зацікавлені як суб'єкти підприємницької діяльності, так і населення, а також має місце дотримання норм і правил поведінки як одних, так і інших у рамках формальних і неформальних організованих інститутів, у тому числі й тих, які є відображенням традицій і устоїв суспільного життя.

Таблиця 1

Характерні ознаки суспільного устрою, на який зорієнтоване населення України в період 2002–2013 рр.

№ п/п	Ступінь державної присутності	2002	2009		2012	2013	
			за	проти		за	проти
1.	Участь держави в управлінні економікою						
	• поєднати державне управління і ринкові методи	46,1			42,4		
	• мінімізувати участь держави	6,5			6,1		
	• повернутися до планової економіки	29,3			33,4		
2.	Підтримую прихильників						
	• соціалізму	27,5			22,9		
	• капіталізму	12,1			8,9		
	• і тих, і тих, аби не конфліктувати	16,3			19,9		
	• не підтримую нікого з них	22,4			26,9		
3.	Чого люди бояться найбільше:						
	• безробіття	73,0			79,4		
	• невиплати заробітної плати, пенсій тощо	64,7			65,8		
	• зростання цін	71,3			80,6		
4.	Порядок у суспільстві						
	• не вистачає	75,4			73,2		
	• вистачає	4,1			6,2		
5.	Дотримання чинних законів						
	• не вистачає	70,8			71,8		
	• вистачає	5,2			6,1		
6.	Негативне ставлення до приватизації						
	• великих підприємств	55,1			62,7		
	• малих підприємств	21,4			31,1		
	• приватизація землі	27,0			55,8		
7.	Соціальні гарантії держави для економічно активних, у тому числі:					77,7	13,6
	• забезпечувати роботою тих, хто хоче працювати					80,9	10,5
	• забезпечувати прийнятний рівень життя					67,3	21,8

№ п/п	Ступінь державної присутності	2002	2009		2012	2013	
			за	проти		за	проти
	• надавати соціальні пільги, допомоги, бонуси					80,9	10,5
	• забезпечувати належний догляд за дітьми, батьки яких працюють					73,2	17,9
	• забезпечувати інтереси інвалідів у суспільному житті					86,0	7,2
8.	Рівність можливостей для всіх громадян:						
	• що визначається рівністю перед законом, рівністю прав					74,0	–
9.	Отримання освіти:						
	• на платній основі					7,2	78,1
	• доступність якісної вищої освіти для всіх громадян					77,4	13,7
10.	Отримання медичної допомоги для хворих повністю має забезпечувати держава					72,1	1,0
11.	Уряд повинен вжити заходів до зменшення різниці в рівні доходів людей		88,0	3,8			
12.	Забезпечувати як обов'язок роботою всіх, хто хоче її мати		60,5	0,9			
13.	Для того щоб суспільство було справедливим, розбіжності в рівні життя людей мають бути незначними		67,8	7,2			
14.	Держава має регулювати рівень розшарування доходів		56,0	20,4			
15.	Держава має більшою мірою забирати статки в багатих та віддавати бідним		40,6	31,1			
16.	Україні швидше не вистачає сильної руки		59,0 %	26,0 % (демократії)			

Джерело: Українське суспільство 1992–2012. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 530, 531, 533, 591, 594 (п. 1–6); Основні підтримки соціальної політики очима населення України / Український інститут соціологічних досліджень імені Олександра Якименка. – 8.VIII.2013. – С. 8 (п. 7–8); Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://razumkov.org.ua/ukr>> (п. 9); Європейське соціальне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://lss.nsd.nib.nuo>> (<<http://www.ess.ru/index.php?id=334>>) (п. 10–11) Основні підтримки соціальної політики очима населення України / Центр «Соціальний моніторинг» та «Український інститут соціологічних досліджень імені Олександра Якименка». – 8.VIII.2013. – С. 5 (п. 12–15); Кілька тез про ціннісні орієнтири українців / Соціологічна група. Рейтинг в травні, 2013 (п. 16).

На цьому шляху, крім подолання бідності, для того, щоб «...відновити дійсне багатство, необхідно розробити інші критерії оцінки, ... що перебували б за рамками глобального супермаркету. Ми повинні пам'ятати, що справжня валюта життя – це саме життя»¹. А оскільки саме життя проходить у суспільному та економічному вимірах завдяки виконанню функціональних обов'язків, державі для реалізації того чи іншого сценарію важливо мати ознаки того суспільного устрою, на який зорієнтоване населення, що й має визначити ступінь державної присутності в процесах, найбільш характерних для свідомого вибору людьми тих форм правління, котрих вони хочуть.

У табл. 1 ми представили результати вибору населенням України ступеня державної присутності, що стало результатом трансформаційних перетворень, які відбувалися в Україні впродовж понад 20 останніх років і які пов'язані з певними змінами – насамперед у суспільному устрої та економічній облаштованості життя країни, а також людей, які в ній проживають.

Для відповіді на поставлене запитання нам вдалося зібрати деякі дані за десятилітній період щодо оцінки населенням ступеня участі держави в управлінні економікою і в найважливіших суспільно значущих процесах. Якщо розглянути три складові управління економікою, то, за оцінками населення, в 2002 р. – 46 %, а в 2012 р. – 42 % респондентів виступали за те, щоб об'єднати державне управління й ринкові методи. При цьому за мінімізацію участі держави висловлювалося лише 6 % респондентів. При цьому повернутися до планової економіки готові були 33 % в 2012 р., тоді як у 2002 р. їх було 29 %. Таким чином, майже 76 % респондентів передбачали й передбачають масштабну участь держави в управлінні економікою, хоча при цьому не виключали використання низки ринкових методів.

Тепер щодо тих, хто підтримує ступінь державної присутності в суспільному житті: прихильників соціалізму було 27 %, а стало майже 23 %; капіталізму – 12 % (8,9 %); і тих, і інших, аби тільки не було конфліктів, – відповідно 16 % (20 %); не підтримують нічого з названого 22 % (26 %). Фактично майже третина респондентів хоче нової моделі суспільного устрою, у якому прихильників капіталізму як такого вкрай мало. І це зрозуміло. Проблема тут як у моральній, так і в правовій нелегітимності діяльності, оскільки часто капітал нагромаджується поза правовим полем. Це призвело до значного розшарування населення як в Україні, так і у світі загалом. Тих, хто підтримує високий ступінь державної присутності в суспільному устрої, – понад чверть, а це означає, що перед державою виникає проблема відповідальності як за стан справ, так і за майбутні зміни. Далі виникає питання про те, чого люди бояться найбільше: насамперед – безробіття. Число таких людей збільшується – майже 80 % у 2012 р. Далі постає питання невиплати заробітної плати – майже для 66 % у цьому ж році; а за підсумками 2013 р. таких, можливо,

¹ Vandana Shiva. How economic growth has become anti-life // The Guardian. – 02.11.2013.

й більше, оскільки виникають масові затримки з виплатою заробітної плати і це важливо для тих, хто боїться зростання цін, – таких теж, як бачимо, понад 80 %.

Проблема безробіття є однією з найбільших макроекономічних проблем, за яку навіть у ринкових умовах відповідає держава (це ж відзначають учасники опитувань в Україні). З відповідей на інші запитання анкет щодо ролі держави випливає, що населення хоче, аби держава контролювала ціни й виплату заробітної плати. Це в умовах ринку проблематично і часто нерационально. За відповідальність держави щодо порядку в суспільстві проголосувало майже 73 %, оскільки в 2012 р. саме стільки респондентів уважали, що державі не вистачає порядку, і за дотримання чинних законів висловилися 76 %. А це прямий обов'язок держави.

Держава здійснювала і здійснює приватизацію, однак населення ставиться до неї негативно. Так, проти приватизації великих підприємств висловилося 63 %, малих підприємств – 31, а проти приватизації землі – 53 % респондентів. При цьому, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України в 2013 р., за те, щоб повернути у власність держави великі приватні підприємства, виступало 60 % респондентів, за доцільність повернення у власність держави приватної землі – 60,8 % респондентів, а тих, хто проти, – відповідно, 6,4 і 20,3 % респондентів². Це означає, що в цьому питанні держава поводить ся вкрай негативно, хоча й виявляє активність, оскільки сприяє, ініціює та локально бере участь у нелегітимному процесі присвоєння й допускає правовий нігілізм щодо прямого розкрадання власності й ресурсів. Як наслідок, в Україні періодично загострюється економічна, і – особливо важливо – має місце глибока політична криза, що провокує поглиблення соціальних протиріч і навіть потрясінь. За соціальні гарантії держави, навіть для економічно активних і забезпечених роботою, тих, хто прагне працювати, – 81 %, проти – 10 % (авторові не вдалося знайти більш ранніх даних, ніж результати опитувань 2013 р.). І це після понад 20 років ринкових перетворень.

Аналізуючи дані табл. 1, ми бачимо: населення вважає, що держава повинна бути відповідальною за забезпечення:

- прийняттого рівня життя (67 %);
- надання соціальних пільг, допомоги, бонусів (81 %);
- належного догляду за дітьми, чиї батьки працюють (73 %);
- інтересів інвалідів (86 %);
- рівності всіх можливостей для всіх громадян, що передбачає рівність перед законом (74 %).

² Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг / Інститут соціології НАН України. – К., 2013. – С. 454.

Держава ініціювала процеси одержання освіти на платній основі. Як результат, сьогодні проти цього – 78 %, а за доступність якісної освіти, котру повинна забезпечувати держава, – 77 %. Медичну допомогу повністю повинна надавати держава (за – 72 %, проти – тільки 1 %).

У питанні ступеня державної присутності щодо перерозподілу доходів уряд повинен вжити заходів стосовно зменшення диференціації доходів (88 %).

Обов'язок держави – дати роботу всім, хто хоче її мати, – підтримали 61 % респондентів, проти висловилися 0,9 %. 68 % респондентів вважають, що для того, аби суспільство було справедливим, розбіжності в рівні життя людей мають бути незначними. При цьому за те, що держава повинна регулювати рівень розшарування доходів, висловилися 56 % (проти – 20 %), у тому числі шляхом вилучення доходів у багатих на користь бідних – 40 %. І, нарешті, що в Україні швидше не вистачає сильною руки, вважають 59 % населення, і лише 26 %, – що не вистачає демократії. Це доволі суперечливі результати соціологічного спостереження, які потребують більш глибокого дослідження.

Спробуємо навести й інші результати досліджень, але стосовно дещо іншого спектра проблем. Якщо розглядати процес необхідного перетворення державної й суспільно-економічної облаштованості, то в контексті отриманих результатів і запиту має йтися про модернізацію, у тому числі й держави. Існує також і необхідність модернізації у сфері економіки, а також забезпечення суспільної модернізації, оскільки в протилежному випадку варто очікувати хаосу (що не виключає насильства) в економічному й суспільному житті. Адже винятково високий рівень вимог суспільства до держави та її інститутів, з одного боку, і низький рівень довіри до них того ж суспільства – з іншого, підтверджуються результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України: рівень довіри до Президента України в 2013 р. знизився до 10,9 % при недовірі у 66,9 %, до Верховної Ради – до 4,6 при недовірі 76,6 %, а до уряду України – до 8,1 при недовірі 72 %³. Що стосується судів, то, за результатами того ж моніторингу, лише 4 % респондентів вважають, що суди служать громадянам України, а 55,5 %, – що вони служать кожному, хто заплатить⁴. Сказане вище однозначно вимагає змін у моделі організації держави шляхом її модернізації.

З приводу модернізаційних процесів звернемося до робіт китайських суспільствознавців, зокрема дослідників процесів модернізації, у тому числі й держави, які відбувалися у світі за останні двісті років у багатьох країнах.

³ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг / Інститут соціології НАН України. – К., 2013. – С. 481–482.

⁴ Там само. – С. 454.

Багато чого в модернізації держави визначається тим, які перетворення відбуваються у сфері економіки, – з цілком зрозумілих причин. Тут первинна модернізація насамперед пов'язана із процесами індустріалізації (дані табл. 2).

Таблиця 2

Співвідношення стандартів класифікації і значень сигнальних індикаторів первісної модернізації в Україні та в індустріальних країнах із 200-річною економічною історією модернізації*

Показник	Відношення доданої вартості в сільському господарстві до ВВП, %		
	Індустріальні країни	Україна	
		2006	2011
Фаза розквіту	$\geq 5, \leq 11$	8,7	9,5
	Відношення зайнятості в сільському господарстві до загальної зайнятості, %		
Фаза розвитку	$\geq 15;$ < 30	17,5	16,7*

*Без додаткової аграрної зайнятості, яка оцінюється близько 1,4 млн робітників.

Джерело: дані про стандарти класифікації та значення сигнальних індикаторів первісної модернізації в індустріальних країнах світу наведені згідно з: Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) под редакцией Хе Чуаньци. – Peking Universes PRESS, 2010. – С. 61.

Існує кілька характерних показників і критеріїв, що були нами виведені як сигнальні індикатори, серед них – співвідношення доданої вартості в сільському господарстві до валового внутрішнього продукту. В індустріальних країнах воно більше або дорівнює 5 % і менше або дорівнює 11 %. Щодо цього Україна має показники, характерні для індустріальних країн, які перебувають у фазі розквіту, хоча про нинішню Україну цього не скажеш. Разом із тим у 2006 р. зазначене співвідношення становило 8,6 %, а в 2011 р. – 9,5 %, що певною мірою свідчить про наявність процесів деіндустріалізації замість реіндустріалізації, запит на яку у світі зростає навіть серед розвинених країн, а такі країни, як США та Велика Британія, а також країни ЄС розпочали до її здійснення. Здійснюване в Україні стало результатом трансформаційних процесів, ініціатором яких виступила українська держава й негативне став-

лення до яких висловлює населення, оскільки вважає, що процеси в Україні відбуваються не в тому напрямі, бо в сучасному українському суспільстві, за оцінками населення, домінують безладдя (49,6 %), бідність (35,7), розруха (32,8), протистояння (25,0), глухий кут (22,9), а не зростання (усього 2,6), благоустрій (2,3), багатство (5,2), згуртованість (3,8), свобода (5,7 %) ⁵.

Якщо далі розглядати відношення зайнятості в сільському господарстві до загальної зайнятості за фазою розвитку, то в індустріальних країнах воно становить понад 15 % і менше за 30 %. Для України воно становило 17,5 % в 2006 р., а в 2011 р. – 16,7 %. Але в цьому розрахунку не врахована додаткова аграрна зайнятість, що експертно оцінюється в 1,4 млн працівників. Додаткова аграрна зайнятість – це неповна зайнятість у сільському господарстві. Якщо ж урахувати й ці показники, то зазначене співвідношення становитиме понад 17 %. Це означає, що хоча в Україні й присутні деякі ознаки індустріальних перетворень, але водночас, на думку В. Васютинського, село є клітинкою культури бідності, оскільки вимальовується доволі сумна картина – не лише економічна, а й насамперед психологічна: сільська молодь не бачить світлого майбутнього, не може одержати професію, безпечно ставиться до свого здоров'я, схильна до депресій, основні зусилля витрачає на виживання, тікає від нецікавої дійсності в алкоголь або наркотики, і майже ніхто не сподівається на створення сприятливих умов для того, щоб заробляти самостійно, а держава не забезпечує економічних й політичних умов для розвитку малого та середнього бізнесу.

Відносно якісних показників модернізації економіки України наявні дані свідчать, що питома вага валової доданої вартості промисловості знизилася з 27,7 до 21,8 %, що на тлі зростання питомої ваги валової доданої вартості сільського господарства дає підстави для певного негативу, котрий характеризується поверненням до аграрних видів діяльності, що не може не гальмувати постіндустріальну модернізацію. До того ж, за підсумками опитування 2013 р., систему цінностей, що імплементувалася в Україні за роки незалежності внаслідок трансформаційних змін, серед яких – приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху, не сприймають 48,0 % респондентів – її сприймають лише 26,0 %. При цьому 76,8 % респондентів вважають, що такі цінності, як соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави, вже не актуальні, а 73,1 % респондентів зауважують, що нинішнє суспільство в Україні несправедливе; що Україна не стала соціальною державою, вважають 60,4 % респондентів, хоча на початку змін декларувався саме цей напрямок трансформації ⁶. У підсумку ми можемо стверджувати, що внаслідок трансформаційних змін в українському суспільстві й економіці відбувся процес відходу від радянської системи організації економіки та відповідних цінностей того ча-

⁵ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг / Інститут соціології НАН України. – К., 2013. – С. 527.

⁶ Там само. – С. 529–532.

су, але не спостерігається масового сприйняття нових цінностей у суспільному житті, що орієнтовані на розвиток індивідуалізованої поведінки та, відповідно, зростання відповідальності за отримані результати, насамперед у сфері економіки та соціальной сфері, на тлі деградації індустріального рівня розвитку, і це при тому, що світ рухається шляхом постмодернізаційних перетворень у суспільстві та економіці.

Стосовно так званої вторинної, або постіндустріальної, модернізації в Україні простежується низка негативних тенденцій. Частка витрат на НДДКР у структурі ВВП впала майже на 19 % і зараз становить лише 21 % від рівня, визнаного у світі (3,5 % ВВП), тобто 0,76 % ВВП. За цей період кількість учених і інженерів, зайнятих у сфері НДДКР, знизилася в розрахунку на 10 тис. осіб і становить 10 %. Число заявок на патенти в розрахунку на 1 млн осіб знизилася майже на 24 %. Ознаки вторинної модернізації взяті як індикатор із досліджень китайських учених. Це стосується нагромадження знань, а щодо їхнього просування (у результаті чого накопичені знання стають повсякденними) ситуація трохи покращилася. Питома вага населення, яке одержує вищу освіту у віці 22–24 роки, зросла на 6,8 %, питома вага тих, хто одержує середню освіту у віці 10–14 років, зросла на 4 %, а у віковій групі 15–16 років питома вага тих, хто одержує середню освіту, залишається без змін. Кількість користувачів Інтернету з розрахунку на 100 осіб зросла в 7,7 разу. Крім того, такий показник вторинної модернізації, як середня тривалість життя з народження, зріс на 4,5 %, рівень дитячої смертності знизився на 23 %, кількість лікарів на 10 тис. осіб знизилася на 1 %, а зростання міського населення збільшилося на 1,2 %. Як бачимо, картина доволі суперечлива, і, головне, змушує задуматися про таке: за нагромадженням нових знань і витрат на їхнє одержання ми перебуваємо на вкрай низькому рівні, а щодо передачі знань та їхнього запозичення здійснюється нібито позитивний процес вторинної модернізації, хоча він і заснований на політиці запозичень. У зв'язку з цим необхідно відповісти на запитання: як, з огляду на постулат Дж. Мілля, має поводитися держава при запиті на зміну її моделі? Відповідь знаходимо в тому, що вона має бути моральною, а це багато в чому тотожно її соціальнойності, якої ми не досягли, а також освіченою, здатною самостійно, а не шляхом домінуючих запозичень, вирішувати завдання модернізації в суспільному й економічному вимірах.

Держава в процесі самозаперечення капіталу і перетворення його в соціальнойний людський капітал, про що вже йшлося, соціальнойзується разом із капіталом, виконуючи та посилюючи свою функцію представлення спільного інтересу на противагу (і на додаток) приватному інтересу, представленому капіталом. Якщо цього засадничого процесу не існує, «ученість» держави стає справжньою абстракцією.

Держава є інституційним втіленням волі, а розум і вченість інституційнуються в університетах, академіях тощо. Поєднання ж волі та вченості, розуму – це проблема взаємодії в трикутнику: інститути ринку (капіталу) – ос-

вітньо-наукові центри – інститути держави. Держава тут повинна виконувати свою специфічну функцію задоволення спільного інтересу, що полягає в створенні інституційних умов для розкриття синергетичного потенціалу освіти й капіталу, вона ж може виступати і як суб'єкт, відповідальний за пропозицію знань як суспільного товару, хоча самі знання більшою мірою є загальним (й індивідуальним, і колективним, і суспільним) благом, а не лише суспільним товаром. За певних інституційних умов освіта може бути переважно приватною, але ефективно функціонувати й забезпечувати розвиток індивідів і суспільства. Відповідь на такий запит закладено в конкретних механізмах взаємодії сторін зазначеного трикутника, але відповідальність за підтримку механізму такої взаємодії лежить насамперед на державі, яка інституційно зумовлює взаємодію сторін, забезпечуючи тим самим свою участь у процесі нагромадження знань і перетворення їх креативності в буденне для всіх членів суспільства.

Економіка України належить до так званої трансформаційної моделі, або моделі з ринками, що формуються. Це результат зміни підходів до суспільного устрою як об'єкта так званої просторової експансії капіталізму, що є результатом реалізації дій і соціального характеру за відповідними соціальними технологіями, основою яких виступає формування відносин капіталістичного характеру.

В основі просторової експансії капіталізму, якщо він має здорову основу, необхідно, як зазначає Ф. Фукуяма, мати достатньо соціального капіталу, про механізм нагромадження якого вже йшлося. Крім того, щоб здійснити відповідні соціальні дії, в остаточному підсумку необхідно мати сформовану соціальну технологію, що, відповідно до визначення І. Косавіна, являє собою діяльність організаційно-управлінського і соціально-проектного характеру, котра повинна опиратися на наукові знання, за допомогою яких можна було б забезпечити трансформаційні перетворення.

У результаті свідомо соціальна дія як соціальна технологія, свідомо пропонується державою, повинна спиратися на креативну, у тому числі індивідуально організовану, роботу людей, спрямовану на розвиток суспільства. Водночас, спроби впровадження державою соціальних технологій у сфері зміни соціального та політичного устрою в Україні виявилися, як ми вже визначили, такими, що спричинили зміну одних характерних ознак суспільного життя і несприйняття інших, тому що, як уже було показано вище, на основі аналізу результатів соціологічних досліджень, наведених у табл. 1, запит населення України на суспільний устрій має доволі специфічний характер з явним ухилом на значне підвищення ролі держави в багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства. Це означає, що в Україні недостатньо соціального капіталу, який забезпечував би раціональну організаційну діяльність бізнесу в напрямі мінімізації корупції та казнокрадства, з одного боку, й активізації діяльності населення на індивідуальній основі з одночасним підвищенням відповідальності за отримані результати – з іншого. Без цього, як

виявилось, шансів на позитивний, стабільний розвиток є зовсім небагато. У соціальній технології, як далі вказує І. Косавін, основне місце посідає наукове знання, причому наукове знання гуманітарного характеру, завдяки якому формуються основи моралі як окремої людини, так і суспільства та держави загалом. На нашу думку, наукових досягнень ендогенного характеру виявилось замало, а екзогенно імплементовані не сприймалися або більшою частиною втілювалися в життя у викривленому вигляді, що сприяло формуванню олігархату як такого, з усіма подальшими наслідками.

Загалом сказане вище означає, що для успішності та стабільності сучасного капіталу і забезпечення процесу його соціалізації в модель необхідно закласти можливість створення нової соціальної реальності, спрямованої на те, щоб завдяки своїм можливостям збільшувати додану вартість виробництва з використанням інноваційних технологій і соціалізованих результатів продуктивної сили праці на засадах морального характеру та нагромадження знань, оскільки знання загалом і знання гуманітарного характеру та соціальні технології посилюють продуктивну силу праці. Завдяки відповідним соціальним технологіям, сформованим насамперед на основі наукового знання гуманітарного характеру, у процесі формування взаємодії людини і виробництва підвищується соціальний (людський) капітал, здатний успішно капіталізувати творчу діяльність людей. Без цього мріяти про здорову експансію капіталізму, на необхідність якої вказує Ф. Фукуяма, не варто.

Суперечка про те, що може й чого не може реалізувати творча сила розуму людей щодо виникнення інновацій, котрі вони ж і використовують у процесі своєї діяльності, як правило, зводиться до того, що діяльність розуму обмежено можливостями відтворення, а все інше – це продукт ринку, або ця ж діяльність, завдяки здатності до творчості, повинна створювати щось нове, до цього часу невідоме⁷. Як виявилось, без творчої діяльності розуму імплементований ринок на основі технологій запозичення відтворив свої якості в найгірших традиціях, оскільки творчі здібності ендогенного характеру в окремо взятій країні були явно недостатні і до того ж не мали змоги стати буденними, тобто такими, які опанували б масами.

Теоретичний аналіз і багаторічний практичний досвід довів успішність позиції стосовно того, що діяльність розуму людини дає змогу виробити нову посилену продуктивну силу праці, а ринок сам по собі обмежений у можливостях, особливо в період криз, які мають іманентну властивість виникати час від часу. У контексті згаданої дискусії звернемо увагу на те, що в ній часто випускають одну важливу деталь. За твердженням Д. Юма, «правила мо-

⁷ Ногаев И. В. Экономический прагматизм опровергает концепцию «рассеянного знания» Ф. Хайэка // США. Канада. Экономика, Политика. Культура. – 2013. – № 9. – С. 38–50.

ралі не є наслідком нашого розуму»⁸. Ключове в цьому твердженні те, що належить до словосполучення «не є наслідком нашого розуму», і зрештою йдеться про віднесення винаходів людини до результатів прояву «творчих начал» ринкових сил, що конкурують між собою.

Але залишимо на деякий час цю частину твердження у висловлюванні Д. Юма і звернімося до його іншої частини, зокрема до «правил моралі». Правила моралі – це далеко не категорія почуттів, що є продуктом відповідних органів людини, оскільки про правила моралі можна і необхідно говорити в сенсі так званого подвійного характеру суспільного життя, у якому, згідно з трактуванням М. Кризьє⁹, соціальні регуляції, тобто правила моралі, що виражають думку суспільства, представлені лише через виконання вимог, які встановлюються писаними, неписаними або прийнятими за звичкою правилами та індивідуалізованими елементами вільного підприємництва, які реалізуються на основі дерегуляції. Остання, згідно з гіпотезою Л. Кольберга, що використовується у сфері психології, дає змогу дорослій людині базувати свої моральні стандарти на принципах, які вона сам розглядає і приймає як безпосередньо значущі, незалежно від думки суспільства. На думку М. Кризьє, у сукупності соціальні та індивідуальні елементи взаємодоповнюють один одного, а залежно від стану справ на тій чи іншій стадії розвитку, вони навіть рівнозначні¹⁰.

З огляду на таке тлумачення соціальних та індивідуальних елементів, «правила моралі» одночасно мають внутрішній індивідуальний вимір і зовнішній стосовно індивіда суспільний (соціальний) вимір, який, проте, є внутрішнім щодо суспільства загалом, де прояв виміру правил моралі не лише встановлюється на основі відчуттів, які людина отримує від власних органів чуття, а й визначається суспільними правилами і традиціями, що є результатом накопичених знань.

Загалом є всі підстави стверджувати, що, завдяки самостійному психологічному сприйняттю моральних стандартів і правил на основі наявних знань, принципам їхнього розгляду і сприйняття, а також мірі здібностей, які реалізуються через творчу здатність розуму, кожна людина створює стандарти й правила не як однозначні й усереднені, а як індивідуальні й особливі, завдяки чому вона є особистістю, наділеною здатністю до діяльності, у результаті якої відбувається процес накопичення нових знань.

Зважаючи на те, що свідомо діяльність людини в суспільстві ґрунтується, з одного боку, на законах біологічної взаємодії з навколишнім середовищем, а з іншого – на моральних та етичних нормах соціальної життєдіяльності, що є результатом дії відповідних законів, сформованих розумом

⁸ Юм Д. Сочинения : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1965. – С. 604.

⁹ Кризьє М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения Свободная мысль. – 1993. – № 11. – С. 35–43.

¹⁰ Britanika. Настольная энциклопедия. – Т. 2. – М. : АСТ, 2006. – С. 1236.

людини в процесі організації людського співіснування з огляду на використання людиною своїх здібностей до розвитку внаслідок діяльності його розуму, у недалекому майбутньому стане реальним формування індивідів, які саморозвиваються і самоформуються і здатні до нової «виробничої» життєдіяльності незалежно від наявних законів життєдіяльності людини. Завдяки цьому стане можливим і надбання нової якості в постлюдському співтоваристві. Це означає, що в ході модернізації суспільство може переродитися в зовсім нову, невідому організацію своєї діяльності. У разі неконтрольованого перетворення наявного соціуму людству загрожує відмирання попередніх і формування нових співтовариств із незвичайними здібностями до життєдіяльності, що тим самим несе відповідні загрози людині та її генетичному коду.

Сучасний рівень розвитку науки досяг тих граничних значень, що трохи відкривають можливості до зміни наявних і відкриття та визначення нових біологічних меж, які «...призвели до неймовірних суспільно значущих розривів»¹¹. Усе це відбувається на тлі відомих положень про те, що наука, генеруючи знання про природу й суспільство, розвивається нібито поза регуляцією і не потребує зовнішнього втручання, оскільки визначається етичними нормами поведінки вчених на основі здійснення самоконтролю і боротьби із псевдонаукою, а також відмови від використання наукових результатів поза гуманістичними ідеями збереження і розвитку суспільства та окремої людини. Історія генерування нового знання і можливих наслідків його використання знає багато таких прикладів відмови від певних досліджень заради ідей гуманізму, збереження людини й місця її існування. Водночас масштаби впливу фундаментальних відкриттів у науці та їхнє суспільне сприйняття доволі часто передбачали здійснення державою і суспільством контролю над науковою діяльністю. Це особливо актуалізувалося у зв'язку з проникненням науки в такі глибини розуміння і конструкції нового, штучно створеного матеріального світу, результати дослідження яких поставили на порядок денний зміну людини шляхом зміни у тому числі і її психологічного «Я». Існування можливої загрози хімічної, біологічної, радіологічної зброї та тероризму, наприклад, змусило окремі країни ввести кодекс поведінки (наприклад, США, 2010 р.). У світі є багато інших ініціатив. Проте проблеми контролю у сфері наукових розробок, що мають подвійне призначення, незважаючи на вже набутий глобальний вимір, залишаються невирішеними, а дослідження дійшли рівня, який дає змогу створювати нові форми життя, що породжують види, які мають здатність до самовідтворення, тому, зважаючи на такий характер наукових досягнень, не можна обійтися без ефективного державного й суспільного контролю над процесами можливої модернізації на цих принципах. Таким чином, і можливі постіндустріальні трансформації економіки й суспіль-

¹¹ Рональд Ноубл. Как удержать науку в надежных руках // Россия в глобальной политике. – 2013. – Т. 11. – № 6. – С. 160. (Перепечатано из журнала Foreign Affairs, 2013, № 6).

ства внаслідок нових наукових відкриттів, і поточні трансформації на початковій стадії переходу від індустріального до постіндустріального характеру модернізації вимагають ефективної участі держави. При цьому вона сама повинна модернізуватися під впливом тих самих інноваційних технологій індустріального й соціального характеру за ендогенно організованої наукової діяльності, здатної створювати, а не лише відтворювати досвід інших.

Стаття надійшла до редакції 27 травня 2014 р.